

Cílem práce bylo podat ucelený obraz o slovtvorné historii adverbii. Dokulilova slovtvorná teorie uvádí každý slovní druh derivovaných slov v zrcadle dvojího vztahu: pojmové báze a příznaku v rovině pojmové a slovního základu a jeho formantu v rovině formové. Proto jsme se vždy snažili vymezit oba vztahy; byly jimi v podstatě onomaziologická kategorie okolnosti ve vztahu k substanti, k vlastnosti, k ději a k jiné okolnosti. V úvodu každé z kapitol je vždy významový vztah charakterizován, u depronominálních adverbii jsou vymezeny odlišné rysy vztahů této kategorie.

Zatímco příznaky substance a vlastnosti lze vidět jako základní pojmové elementy při vzniku okolnostního pojmu (a pojmenování), příznaky dějové sehrály roli podružnou. Stalo se tak jednak díky specifickému vztahu významů okolnosti a děje, kdy okolnost nereflektuje na základní sémantické rysy dějové, tj. jeho dynamičnost časovou, na zaměřenost k subjektu a objektu děje, a jednak díky specifickému vývoji slovesných participií jako forem potenciálně vhodných svou jmennou povahou pro vznik adverbii (na našem území). Zvláštní pozornost si zasloužil komplikovaný vztah okolnosti k příznaku zástupného významu (tázacího, odkazovacího, deiktického apod.). Tento vztah není v dosavadní slovtvorné teorii nijak blíže charakterizován ani rozpracován. Je totiž specifikou právě jen adverbiiální, ve velmi omezeném rozsahu pak jiných slovních druhů (adjektiv a sloves). Zástupnost sama jako taková nemůže být dost dobře považována za příznak okolnostní báze. Musí se tu počítat s její rozčleněností na řadu významů tázacích i netázacích (srov. výše), rovněž tak i báze je souhrnem významů místa, směru, prosekutivnosti, času, způsobu (příčiny a účelu) míry.

Také vztah okolnosti k jiné okolnosti má svou specifičnost. Jako slovní druh považovaný všeobecně za nejmladší ze základních slovních druhů (kromě depronominálních příslovcí) buduje adverbium své pozice velmi často na adverbiiích už hotových tak, že znova procházejí formální adverbializací. Je typické, že se tak děje adverbiiím vzniklým z různých základů

v podstatě stejným způsobem, a to pomocí předložky, jež se stane prefixem, a připojením některého z osvědčených sufixů (obvykle ustrnulých koncovek jmenných (srov. *vleže*). Tím adverbia ve slovotvorném procesu potvrzují cestu denominální jako úspěšnou a pro sebe typickou a přímo tak potvrzují fakt, že jako názvy okolností děje mají v dichotomii základních slovních druhů jméno (subst., adj., záj., čisl.) × sloveso blíže ke jménu.

Poznámka. Toto tvrzení není v rozporu se zmíněným názorem H. Křížkové-Běličové (op. cit.), že adverbiale je ohniskem druhé predikace, naopak je jím potvrzeno. Při transformaci v predikát jde o spojení adverbiale a spony, tj. o proces, jakým se stává predikátem kterékoli jméno.

Druhý vztah, tj. odvozovacího základu a slovotvorného formantu, se stal podkladem pro rozvržení jednotlivých kapitol. V podstatě ve shodě s povahou příznaků jsme mohli považovat za základ substantiva, adjektiva, slovesa a adverbia. Mimoto jsme pracovali se základy zájmennými a číslovkovými. Nabízelo se tu řešení, které by vycházelo z obecně rozšířeného pojetí zájmena a číslovek jako morfologických slovních druhů substantivních a adjektivních. Pak bychom nemuseli mluvit o příznaku zástupnosti, ale pojímali bychom deprominální adverbia jako adverbia s příznakem substančním nebo vlastnostním. Poněvadž tu ale narážíme na komplikovaný genetický vztah (nelze tvrdit, že např. *kam*, *tam* vzniklo ze substantivních zájmen *kdo*, *ten*) a ani význam, který by takový příznak přidával bázi, není substanční povahy v pravém slova smyslu, upustili jsme od tohoto řešení a považujeme za příznak obohacující okolnostní bázi základní významy zájmenné (srov. výše).

I u číslovek lze předpokládat, že se stávají základem pro odvozování adverbí jako číselné příznaky okolnostní báze. Jedině v případě tvoření od číslovek řadových (*první* — *prvně*) lze považovat za příznak vlastnost. Za rozhodující rys příznaku považujeme tedy jeho znaky sémanticko-logické (případně lexikální význam), a ne slovnědruhovou povahu. Denumeračních adverbí je však tak malý počet, že se stala slovotvornou kategorií jen okrajovou.

V první kapitole, věnované desubstantivním adverbíím, bylo naším cílem postihnout především povahu sémantických mechanismů, které působí při přeměně názvu substance v název okolnosti. Sonda podniknutá na novočeském materiálu¹¹³) ukázala, že možnosti vzniku adverbí ze substantiv jsou kromě zvláštních případů omezené jen na některé pády substantiv ve spojení s jistým počtem předložek. Ani staročeský materiál, jak se ukázalo, nevykazoval v tomto ohledu odlišné vlastnosti. Podařilo se ukázat, že vznik adverbia nebyl pouze záležitostí vzájemného působení okolnostní báze a substančního příznaku, nýbrž že šlo o širší souhrn podmínek, že záleželo na sémantických vlastnostech substantiva (možnost nebo nemožnost generalizace, abstrakce nebo specifikace jeho významu, srov.

¹¹³) Srov. op. cit. sub 20.

hromada, obec, líc, hod, kořen), na konkurenčních vztazích v substantivních řadách synonymických, na konkurenci v řadách předložek (*za dar, v dary*), na jejich vývoji (*na/vz; vz předl. // vz- předpona → z-*), na morfologickém typu substantiva i na jeho hláskoslovných charakteristikách (*dieka — diek, děk; líce → líc, v obec — vůbec* atp.), dále pak se hrály roli i vztahy syntagmatické, tj. především vztah ke slovesu. Ten se ostatně projevuje jako jeden z faktorů působících na vznik adverbia i v ostatních případech. Zvýšení syntagmatické spojitelnosti adverbializovaného tvaru substantiva s větším množstvím sloves zvýšilo použitelnost výrazu a jeho adverbialní povahu utvrdilo (např. u výrazů *nahoru, dohromady* aj.). Ale ani omezení na jediný slovesný lexém (se synonymy) neznamenal zánik adverbialního výrazu, došlo tak vlastně k frazeologizaci spojení (*otevřít dokořán*).

Na výběr desubstantivních adverbii působila také konkurence s deadjektivními adverbii. Ta se brzy konstituovala jako vlastní vyjádření adverbia modi a pod tlakem tohoto faktu vznikala často ze spojení předložky a substantiva další adjektiva a od nich zcela pravidelně vzniklo adverbium: *bez péče — bezpečný — bezpečně, v hod — vhodný — vhodně, na(d) hlas — nahlasný — nahlasně*. Vedle toho bylo ovšem třeba počítat i s konkurencí adverbii vzniklých z desubstantivních adjektiv bezpředponových: *div — divný — divně, hlas — hlasitý — hlasitě*.

Hybnou silou vývoje byly i vzájemné vztahy adverbializovaných výrazů. Vytvářely se mikrosystémy s určitými druhy svazků a vztahů (srov. *nahoru — nahoře, zaniklo v horu, hůru, omezené rozšíření má vzhůru/ /vzhůru* (ve srovnání s *nahoru*), *nahoře — dole, shůry — zdůly, shora — zdola, nahoru — dolů* aj.).

Nepřímé pády (2., 3., 6., 7.) našly uplatnění ve slovtvorbě všecky, v předložkové i nepředložkové podobě, ale s velmi různým využitím. Jasnou převahu měly už ve stě. období pády předložkové, ty však podléhaly více konkurenci. Nepředložkové pády podlehly určitému výběru, byly lexikalizovány a jako takové se některé z nich zachovaly: *dolů, dole, domů, doma* apod.

Že konstituování slovního druhu neprobíhá izolovaně, o tom jsme se přesvědčili fakty toho druhu, při kterých jsme byli svědky substantivizace už hotového adverbia, které vzniklo z předložky a substantiva, pak byla potřebná nová adverbializace další předložkou: *za jutra → zajutřie → na zajutřie → nazejtří, nazitří* apod. Mnohdy se však adverbializace opakovala a utvrzovala, aniž došlo k takovému „zcizení“ útvaru jiným slovním druhem: *dar → darmo // za dar → zadarmo, nadarmo*.

Deadjektivní adverbia představují základní fond pro pojmenování způsobu slovesného děje. Při poměrně jednoduchosti jejich formálních prostředků (přechod adjektiva v adverbium byl záležitostí jen několika různých zakončení) šlo o kategorii se silnou dynamičností. Jeden z jejich faktorů — podle našeho mínění nejdůležitější a slovtvorně relevantní —

jsme prozkoumali: byl jím vztah adverbíí k slovtvorným kategoriím adjektivním. Adjektiva formovaná především na základech substantivních, verbálních a adjektivních vnášela do následné adverbíální formace do jisté míry odstíny svých významů. Poněvadž se adjektivní slovtvorné kategorie formovaly ještě dlouho i po patnáctém století, odrážela adverbia i tehdejší nevyhraněnost adjektivních slovtvorných prostředků. Z desubstantivních adjektivních základů se uplatňoval v adverbích vztah k neživé substanci, který měl povahu převážně široké relace, zato vyhraněný byl již vztah okolnosti a vlastnosti vyjadřující podobnost (obvykle živé substanci): *hovadsky, křestansky* apod. Bylo již konstatováno, že se do okolnostního významu netransformovaly všechny významy adjektivní. Ani poměrně široká škála deverbálních adjektivních útvarů se nerealizovala v adverbích v celém rozsahu svých významů. V adverbích se odrazily především dva významy, a to vztah okolnosti a vlastnosti vzniklé ze zasažení dějem. Rozhodujícím faktorem nebyl vždy slovtvorný sufix (formanty *-lý, -ný* → *-le, -ně* mohly mít význam pasívní i aktivní), ale spíše povaha základového slovesa, tj. jeho objektovost a tranzitivnost nebo intranzitivnost. I když byla adjektiva odvozená i neodvozená základním materiálem pro bohatou kategorii adverbíí způsobových (a jsou jím *do dnes*), přece je třeba konstatovat, že do nové češtiny se staročeská rozmanitost nedochovala; pokles slovtvorné potence je patrný především u formací z adjektiv deverbálních na *-ý, -tý, a -ný*. Vznikla tu sice kategorie s významem potenciálního zasažení dějem a i uvedené sufixy byly zčásti u formací novočeských redistribuovány, ale přesto se lze domnívat, že skupina adverbíí utvořených na bázi deverbálních adjektiv není v nové češtině tak rozsáhlá jako ve staré.

Poněvadž jsme při našem popisu vycházeli ze slovníkové excerpce deadjektivních adverbíí, zůstal zcela stranou naší pozornosti jejich vývoj v závislosti na ději, ke kterému vyjadřovaly okolnostní příznak. Jak ukazují nejnovější poznatky, je organizujícím principem věty sloveso. Jeho spojitelnost s různými okolnostními určeními je různá, a jak ukazuje Komárkovo pojetí a zejména nejnovější výzkumy Z. Skoumalové,¹⁴⁴⁾ je třeba studovat vztah sloveso — adverbium v textu a rozlišovat několikerou povahu tohoto spojení. Jsme přesvědčeni, že i pro vývoj slovtvorných kategorií deadjektivních adverbíí měla povaha jejich spojení se slovesem značný význam.

Okolnost děje vytvořenou jiným dějem bylo možno vyjadřovat v podstatě dvojím způsobem: nekongruentním přechodníkem a adverbium vzniklým na bázi slovesa. Specifikou přechodníkového tvaru je ta skutečnost, že se chápe vždy na pozadí slovesného tvaru finitního a že se u něho předpokládá vztah k subjektu (agentu). Aby byly tyto vazby zrušeny, muselo dojít k vyvázání deverbálního adverbialia ze slovesných tvarů

¹⁴⁴⁾ Srov. op. cit. sub 12.

a — bráno do důsledku — došlo k nominalizaci slovesného základu. Od něho se pak tvořilo adverbium v podstatě, jako by šlo o tvoření denominální, tj. napodobovaly se adverbializační pochody desubstantivní (případně deadjektivní): typické deverbální sufify *-mo* a *-ky* mají morfologickou charakteristiku stejnou jako deadjektivní adverbia a dále se mohly adverbializovat pomocí předložky (předpony) jako jméno: *vnevidky*, *poletmo*. Později vznikala tímto způsobem adverbializace i adverbia z přechodníkových základů (*vleže*, *vsedě*, *vestoje* apod.).

Depronominální adverbia jsou zvláštní součástí slovního druhu adverbíí. V nové češtině se považují za pomezí slovní druh (adverbíální zájmena, zájmenná příslovce), a navíc slovní druh, jenž se už morfologicky ani slovtvorně ani sémanticky nemění. Jeho popis proto obvykle nenajdeme v gramatikách ani v pasážích morfologických, ani slovtvorných. Stal se součástí lexika, a proto nejúplnější informace jsou ve slovnících. Pro starou češtinu a pro vznik adverbíí však bylo nutno vidět úlohu depronominálních adverbíí jinak. Jak jsme již konstatovali v příslušné kapitole, byla zevrubně popsána etymology. Naším úkolem bylo vysledovat jejich roli ve staročeském systému adverbíí, neboť to byla často role vzoru, který byl napodobován, a ujasnit si systematickým popisem jejich strukturu slovtvornou a významovou. Tak vplynuly i difference, jimiž se vyznačovala staročeská soustava zájmenných příslovčí proti soustavě dnešní.